

## МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТВАРИННОГО СВІТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОСИСТЕМІ

*Стаття присвячена аналізу фразеологічних одиниць із зоонімичним компонентом в українській мові. Встановлено, що в основу концептуалізації тваринного світу покладені наївні уявлення людей про стереотипи поведінки тварин, а також аксіологічні стереотипи етносвідомості.*

**Ключові слова:** фразеосистема, фразеологізм, концептуалізація, тваринний світ, людина, стереотип, аксіологічна маркованість

*Статья посвящена анализу фразеологических единиц с зоонимическим компонентом в украинском языке. Выявлено, что в основу концептуализации животного мира легли наивные представления людей о стереотипах поведения животных, а также аксиологические стереотипы в этносознании.*

**Ключевые слова:** фразеосистема, фразеологизм, концептуализация, животный мир, человек, стереотип, аксиологическая маркированность.

*The article presents the analysis of phraseological units with zoonymic component in the Ukrainian Language. It has defined, that the basis of conceptualization of Wildlife is formed by naive ideas of people about animal behavior stereotypes, and also by axiological ethnoconsciousness.*

**Key words:** phraseosystem, phraseologism, conceptualization, Wildlife, a human, stereotype, axiological markedness.

У сучасній лінгвістичній літературі утвердилася думка про те, що фразеологічна система мови відбиває культурно-національну специфіку народу, а фразеологічні одиниці є джерелом не лише мовної, а й культурної інформації (В. Телія, В. Жайворонок, В. Ужченко, М. Алефіренко, М. Жуйкова, Г. Богданович, О. Селіванова, Л. Савченко та інші). Водночас у сучасному мовознавстві, що характеризується активізацією таких напрямків, як когнітивна лінгвістика, етно- і прагмалінгвістика, психолінгвістика, концептологія, сьогодні по-новому висвітлюється низка питань, пов'язаних із функціонуванням фразеологічних одиниць. Передусім це зумовлено введенням у термінологічний апарат поняття концепту, концептуалізації, категоризації дійсності та под.

Саме концепт «втілює культурно зумовлені уявлення етносу про світ та може предметнюватися системою мовних засобів» [1:6], він – «вмістилище узагальненого культурного смислу», за яким стоїть не лише реалія, а й образ або символ, що постають в тому чи іншому етнокультурному просторі [2:10]. У базових концептах відбивається національне сприйняття світу, концентровано виражається духовно-емоційний досвід усього етносу, ratio й emotio кожної особистості [3:49].

У свідомості людини концепт народжується в результаті практичної діяльності, пізнання та оцінки об'єктивного світу. Утворення та розвиток концептів є наслідком мов-

леннєвого конструювання предметів та явищ. Указаний когнітивний процес кваліфікується як концептуалізація. Характеризуючись багатоканальністю і цілісністю отримання та переробки інформації, вона спрямована на виявлення у свідомості суб'єкта пізнання мінімальних змістових одиниць досвіду, що піддаються омовленню.

Концептуалізація знаходиться в тісному зв'язку з культурними схемами, які були сформовані етносом у процесі його історичного розвитку, зумовлюється такими факторами, як образне сприйняття, фізична взаємодія, ментальність, та забезпечується роботою сенсорно-рецептивної, логіко-поняттєвої та емоційно-оцінної сфер свідомості.

Концептуалізація спирається на такий когнітивний процес, як категоризація. Саме категоризація, за словами М. Жукової, стає унікальним засобом отримання якнайповнішої інформації, забезпечує ефективну інтерпретацію, оскільки «канонізує» перспективний досвід, задаючи основні параметри осмислення дійсності. Розуміння ж ментальних образів вимагає встановлення смислів та їхньої вербалізації [4: 74].

Предметний світ, осягнутий людиною на поняттєвому рівні, в ідеальній формі існує в системі мовних значень, які виступають засобом семантичної інтерпретації поняттєвого світу, ...що дає змогу реконструювати концепт у ході аналізу семантики його мовних репрезентацій [5: 21].

Аналіз фразеологічної концептуалізації світу сприяє поглибленню знань про семантику, синтактику і прагматику мови загалом, про їх зв'язок з етносвідомістю та культурою. В. Телія з цього приводу зазначає, що фразеологізми «можуть виконувати роль еталонів, стереотипів культурно-національного світобачення або вказувати на їх символічний характер і в цій якості виступати як мовні експоненти культурних знаків» [6: 250].

До показових у цьому плані фразеологічних одиниць належать словосполучення з лексемами на позначення тваринного світу. Виступаючи компонентами фразеологізмів, фауноніми посилюють їх статус репрезентантів народного світосприйняття, виконують функцію своєрідних етнографічних і культурно-історичних маркерів. «Чітко окреслену – семантично й тематично – групу стійких надслівних мовних утворень, у складі яких є фауноніми (зооніми) або їх образно-генетичні елементи», І. Чередниченко називає зоофразеологією [7: 81].

Фразеологічні словосполучення із знаками тваринного світу разом із тими, що позначають рослинний світ, репрезентують біоморфний код культури [8: 247], який згідно з принципами антропометричності фразеологічного фонду мови та зооморфізму процесів метафорологізації використовується на позначення інших культурних кодів, насамперед антропного.

Тваринний світ завжди був близьким і водночас загадковим для людини. Вона збагачувала спектр найменувань власних ознак, дій, станів з огляду на свої уявлення, оцінки, стереотипи щодо тваринного світу. Спостереження за різними тваринами, їхньою поведінкою забезпечували створення в етносвідомості певних стереотипів (архетипів, символів, прототипів), у яких наявна як актуальна, так і аксіологічна інформація, що зумовлює мотивацію фразеологічних одиниць. Загалом у фразеологічному фонді української мови звороти із зоонімічним компонентом репрезентують, на думку О. Селіванової, «парадоксальну, референційно не підкріплену тенденцію до інтеграції концептів ЛЮДИНА та ТВАРИНА як поміщення тварин у тіло людини з метою позначення її фізіологічних та психоемоційних станів і різних характеристик» [9: 159-160].

Метою запропонованої розвідки є дослідження особливостей концептуалізації тваринного світу з проєкцією на людину в українській фразеосистемі, виконане на лексико-графічному матеріалі.

На позначення людини у фразеологізмах використовуються найрізноманітніші назви тварин, свійських або диких, птахів, комах, плазунів, риби тощо. Наприклад: *козел відпущення* – «той, на кого звальюють чужу провину» [10: 303]; *вовк в овечій шкурі* – «лицемірна людина, яка під маскою доброзичливості приховує злі наміри» [10:119]; *стріляний горобець* – «досвідчена, бувала людина, яку важко перехитрити, обдурити» [10: 162]; *як сонна муха* – «млявий, інертний, байдужий» [10: 413]; *підколодна гадюка* – «підступна, зловмисна людина» [10: 145]; *велика риба* – «поважна особа, впливова людина» [10: 597].

Часто у фраземах вживаються родові назви, як-от: *птах (пташка), звір, риба*. Пор.: *ранній птах, зальотна пташка, велика риба, ні риба ні м'ясо, злякане звірятко*.

Фразеологізми із зоонімічним компонентом використовуються також на позначення заперечення, міри, кількості, просторових та часових показників тощо: *як з цапа молока* – «немає зовсім користі» [10: 754]; *як мухи* – «багато; настирливо, набридливо, безперервно» [10: 413]; *і вузь не пролізе* – «дуже густий» [10: 119]; *як солоного зайця* – «без перепочинку, весь час (ганяти)» [10: 243].

Переважають фразеологічні одиниці, в яких зоонімічний компонент є метафоричним асоціатом позначуваної структури знань, а другий становить або метонімічний партонім концепту ЛЮДИНА (*куряча голова, заяча (мишача) душа, совині (собачі, телячі) очі*), або предикат, що задає певну концептуальну структуру, здатну розгортатися у сцену чи образ (*ходити, як сич; мовчати, як риба; дивитися звіром; як сови ночували в голові* – «хтось відчуває сильний головний біль, безсоння» [10: 675]; *і муха крилом уб'є* – «хтось фізично слабкий, безсилий» [10: 412]; *горобці цвірінькають у голові* – «хто-небудь легковажний, несерйозний або розумово обмежений» [10: 162]).

Нерідко у фразеологізмах реалізується умовний мотиватор, що не бере участі у формуванні змісту: *підшитий собаками* – «дуже злий» [10: 673]; *свиняче вухо* – «безсовісна людина» [10: 631].

Іноді назви тварин у фраземах не виконують мотиваційної функції, що зумовлює їхню варіативність (*старий лис (сич)*). Вибір зооніма в таких випадках залежить від конкретної ситуації, напр.: *старий лис* – «бувала, досвідчена людина; лукава, нещира, хитра» [10: 335]; *старий сич* – «про старого з багатим життєвим досвідом, часто відлюдькуватого чоловіка» [10: 649].

Цікавими в плані дослідження є фразеологічні одиниці, що реалізують фіктивні сценарії. О. Селіванова виділяє декілька різновидів псевдореференції таких одиниць [9: 161]. Перший ґрунтується на зіткненні реального й гіперболізованого неможливого: *куди і ворон кісток не заносить* – «дуже далеко» [10: 124]; *усі кози в золоті* – «все здається, сприймається кращим, ніж є насправді» [10: 303]. Другий, навпаки, зумовлений применшенням неможливого: *ні мушка не забринить* – «нема ніяких звуків, тиша» [10: 413]; *і миша не пролізе* – «ніхто не пройде» [10: 390]. Третій різновид базується на ірреальності суміщення тварини з певним предметом, не властивим їй, що визначає зміст «поганий, не такий, як треба»: *як свині наритники* – «зовсім не пристало» [10: 631]; *як свиня в хомуті* – «негарно виглядати» [10: 631]; *хоч вовк траву їж* – «абсолютно байдуже, що буде»

[10: 119]. Четвертий різновид становлять фраземи, які через складну низку асоціацій пов'язують абсолютно нереальний факт і реальну подію: *і жсаба щицьки дасть* – «хто-небудь загине, потрапивши у складні, незвичайні умови; хто-небудь не може домогтися чогось» [10: 233]; *бик на вухо ратицею наступив* – «хто-небудь зовсім не має музичного слуху» [10: 27]. П'ятий різновид репрезентує ірреальність позначеного сценарію як неможливість того, що супроводжує фразеологізм: *як рак свисне* – «невідомо скільки, коли; дуже довго» [10: 592]; *як свині з череди йтимуть* – «ніколи» [10: 631]; аналогічно *як риби парасолька* [10: 598]. Нарешті, шостий різновид ілюструють фраземи-евфемізми: *під джмелем* – «у нетверезому стані, напідпитку» [10: 195]; аналогічно *під мухою* [10: 413]; *придавити комара* – «задрімати, заснути» [10: 306].

Унаслідок спостережень людини за поведінкою тварин з'явилися фразеологічні сполуки, що становлять інтеграційно-порівняльний тип мотивації. Серед них розрізняємо ті, що корелюють із різними типами предикатів: (*поводитися*) *як муха в сметані* – «повільно, незграбно» [10: 413]; (*сидіти*) *як сорока на тину* – «незручно, невлаштовано, непотійно» [10: 677]; (*жити*) *як бобер у салі* – «дуже добре, заможно, безтурботно» [10: 34], і ті, в яких основне смислове навантаження припадає на слово-супровідник і які часто опосередковують зміст міри, кількості і т. под.: *надутий, як сич*; *голодний, як собака*; *злий, як муха в спасівку*; *червоний, як печений рак*; *повільний, як черепаха* та ін.

Стереотипні уявлення про тварин можуть виникати внаслідок асоціативних зв'язків із діями (звуками) цих тварин. Наприклад, *сорока* – стереотип балакучості (*сорока на хвості принесла* [10: 677]); *риба* – навпаки (*як риба* [10: 597]); *бджола*, як і *мушка*, асоціюється з певними звуками (*як бджоли у вулику* – «гудіти, одночасно голосно розмовляти, створюючи гомін» [10: 26]; *ні мушка не забринить* – «нема ніяких звуків» [10: 413]).

Стереотипною для етносу є і аксіологічна маркованість фразеологічних одиниць. Здебільшого вона зумовлена оцінкою назв тварин. Так, негативні конотації супроводжують такі фраземи: *підколодна змія, як баран в аптеці, як мокра курка, як свиня в дощ, як пес санджарівський, ні пес ні баран* – «не здатний ні на що» [10: 500] та ін. (Змія символізує підступність, баран – тупість, курка – нерозумну, жалюгідну істоту, свиня – неохайну, пес – злу, люту істоту). І навпаки, позитивні конотації характерні для таких фразеологічних сполук: *як бджола, як голубки, перша ластівка, на коні* та ін. (Бджола – символ працелюбства, голуб – вірності, ластівка – доброї звістки, кінь – добробуту).

Домінують негативно забарвлені фраземи. Прикметно, що навіть такі близькі для людини свійські тварини, як кіт, собака, корова частіше оцінюються як погані: *скажений собака, як побитий собака, як собака в пилипівку, як собака палицю, як собака в човні, лице кіт не валявся, як кіт табаку, знає, чия кішка сало з'їла, чорна кішка дорогу перебігла, дійна корова, як корова язиком злизала* та ін.

Багато фразеологізмів у мові функціонують як лайливі, вживаються для вираження незадоволення, несхвалення, рідше жартівливого побажання: *щоб тебе качка копнула, щоб муха вбрикнула, щоб тебе горобці подзьобали*.

Конотативна маркованість фразеологізмів забезпечується також емоційністю й експресивністю. Емоційність фразем пов'язана з функцією передавання настрою, почуттів, емоцій, переживань. Фраземи можуть виражати: радість (*мов собака, який зірвався з цепу*); ненависть (*як кіт із собакою*); гордість (*мухи в носі грають*); тривогу, страх (*як скаженого собаки*); хвилювання (*коти шкребуть на серці*) та ін.

Експресивність детермінована насамперед «інтенсифікованою напругою» семантики фразеологічної одиниці, показником якої у словниковій дефініції виступають лексеми: *дуже, зовсім, надто, ніколи, нікого* та под.: *як цап на зорях* – «зовсім не розумітися» [10: 754]; *як теля в наритнику* – «надто пишатися собою» [10: 708]; *як собаці муха* – «дуже мало» [10: 413]; *як цупак на сковорідці* – «дуже сильно, надзвичайно» [10: 783]; *ані рудої миші* – «нікого немає, порожньо; абсолютно нікого» [10: 390].

Загалом фразеологізми із зоонімічним компонентом несуть у собі об'ємну, аксіологічно забарвлену інформацію, яка є специфічним способом відображення й оцінювання тварин у свідомості людей. В основу концептуалізації тваринного світу покладені насамперед наївні уявлення людей про стереотипи поведінки тварин. Зауважимо, що тваринний світ може бути представленим у фраземіконі української мови не тільки зоонімами, а й іншими знаками концепту ТВАРИНА, зокрема паронімами, як-от *крила, назурі, кігті, копита, роги, хвіст* та ін., але це вже матеріал іншого дослідження.

Проведені ж спостереження дозволяють зробити висновок, що фраземи із зоонімічним компонентом репрезентують тенденцію до інтеграції концептів ЛЮДИНА і ТВАРИНА. Мовна концептуалізація тваринного світу у фразеосистемі української мови характеризується процесами антропоморфної аналогізації, що ґрунтуються на знаннях про поведінку тварин, їх зв'язок із людиною, а також на аксіологічних стереотипах етносвідомості.

Подібне дослідження є перспективним, оскільки проектує наукові зацікавлення на дослідження фразеологічного фонду мови як невичерпного інформаційного джерела, що демонструє наступним поколінням стереотипні уявлення українського етносу про довілля, культуру, історію, ціннісні орієнтації тощо. Застосування когнітивного підходу дасть змогу дослідити етнокультурний аспект фразеологічних одиниць.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования / С. А. Жаботинская // Лінгвістичні студії. – Вип. 2. – Черкаси : Сіяч, 1997. – С. 3-11.
2. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: нариси / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.
3. Ужченко В. Д. Концепт *журавель* в українській мовно-фразеологічній картині світу / В. Д. Ужченко // Наукові записки Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка: зб. наук. праць [Концептологія: світ – мова – особистість]. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – Вип. 6. – С. 49-58. – (Сер. Філологічні науки).
4. Жуйкова М. В. Типологія ідіом у когнітивно-генетичному аспекті / М. В. Жуйкова // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 72-80.
5. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури / В. Іващенко // Українська мова. – 2004. – № 4. – С. 18-28.
6. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 288 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
7. Чередниченко І. Г. Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями) / І. Г. Чередниченко. – К. : Радянська школа, 1952. – 144 с.

8. Красных В. В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология / В. В. Красных. – М. : Гнозис, 2002. – 284 с.

9. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психологнітивний та етнокультурний аспекти) : монографія / Олена Селіванова. – К.-Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.

10. Словник фразеологізмів української мови / [уклад.: В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.

УДК 81'373.421

*Глушак Д.  
(Люблин, Польща)*

### ЛЕКСЕМЫ И ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ 'УМЕРЕТЬ', 'УМИРАТЬ' В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

*Стаття присвячена вивченню синонімів дієслів 'умереть, умирать', виражених окремими словами і фразеологізмами в сучасній російській мові. Матеріал, який є предметом аналізу, запозичений із сучасних польських і російських словників.*

**Ключові слова:** лексема, слово, фразеологічний зворот, синонім, синонімічний ряд.

*Статья посвящена изучению синонимов глаголов 'умереть, умирать', выраженных отдельными словами и фразеологизмами в современном русском языке. Материал, являющийся предметом анализа, извлечен из современных польских и русских словарей.*

**Ключевые слова:** лексема, слово, фразеологический оборот, синоним, синонимический ряд.

*The article is devoted to the study of synonyms of the verb 'die' expressed by means of separate words and phrasemes in contemporary Russian. The material for the analysis was collected from modern Polish and Russian dictionaries.*

**Key words:** lexeme, word, phraseme, synonym, synonymy.

Смерть является неотъемлемой частью существования. Однако, несмотря на то, что все знают, что такое смерть, все помнят о её неизбежности, далеко не у всех одинаковый подход к этому явлению. Смерть часто кажется непонятной, таинственной, загадочной. Со смертью связаны такие чувства как: тревога, волнение, страх, ужас. Широко известно, что о неприятных фактах и грустных моментах в жизни легче говорится, используя образные средства языка, чем непосредственно, употребляя конкретные, точные слова. В связи с этим одни пытались как бы «освоить» смерть, приблизить её к повседневной жизни, снижая её торжественный характер, нередко наделяя высказывания о ней насмешкой или иронией. Другие считают смерть необычным, таинственным, возвышенным явлением и говорят о ней, употребляя слова, относящиеся к высокой лексике.

Все эти попытки находят отражение в довольно большом количестве лексем и фразеологических оборотов, представляющих собой синонимические ряды единиц со значением 'умереть, умирать'.

© Глушак Д., 2012